

Osmanlı Ermenilerinin 1915'teki Tehciri: Bir Değerlendirme

Ottoman Armenians and The 1915 Event of Displacement: A Criticism

Kemal Çiçek*

Özet

Bu makalede 1915 olaylarına dair araştırmalardaki metod eksiklikleri ve olayların yorumlanmasına yönelik sübjektif yaklaşımlar eleştirilmektedir. Yazar, 24 Nisan 1915 tarihinde Ermeni komitelerinin kapatılması ve lider kadrolarının tutuklanmasından itibaren olayların Türk ve Ermeni tezlerini savunan tarihçiler tarafından ele alınışını belgeler ışığında değerlendirmektedir. Yapılan değerlendirmede 24 Nisan 1915 tutuklamalarının Ermenilerin imha operasyonuna hazırlık olduğu iddialarının temselsiz olduğu, tehcir kararının meşru bir güvenlik önlemi olarak uygulandığı ve Ermeni isyanlarının bu süreci hazırladığı belirtilmektedir. Ayrıca tehcir edilen insan sayısı, yolculuk esnasında meydana gelen ölümlerin oranı konusundaki bulguların duyumlara dayandığı, kayıp sayısının ise çok abartıldığı arşiv belgeleri ışığında ortaya konulmaktadır. Yazar, makalesinde belgeler ışığında 1915 olaylarının yeniden ele alınmasının gerekliliğinden hareketle, T.C. Başbakanının Türk-Ermeni tarihçilerinden oluşan bir komisyonun tartışmalı olan bu dönemi birlikte incelemesi çağrısının tutarlı olduğunu belirtmektedir.

Anahtar Kelimeler: Ermeniler, Osmanlı İmparatorluğu, Ermeni Meselesi, Tehcir.

Abstract

This article criticizes the subjective approaches adopted by the historians in dealing with the events of 1915 and also the lack of consistency in the interpretations of the conflict between the Muslims and the Armenians. The author makes evaluations about the way the subject is handled in the light of archival documents. The evaluations are based on the closing of the Armenian Committees on 24 April 1915, the arrests of the leading political figures and also about how these events are handled both by the Turkish and Armenian historians. In his assessments of the arrests of April 24, 1915 the authors argues that the state had only aimed at taking under control the activities of the revolutionaries, and the assertions that the arrests of these political figures was a preparation for the process to exterminate the Armenians is groundless. It is also argued in this article that the decision of relocations has been taken as a legal security measure and that the Armenian uprisings were the principle reason for this decision to be taken. Also discussed in this article are the number of people relocated and the ratio of deaths which took place during the marches of the convoys to the designated locations in southern parts of the Ottoman Empire. The author emphasising the importance of studying the events of 1915 on the basis of the archival documents welcomes the letter of the Turkish Prime Minister to the President of Armenia to the effect that an historical commission consisting of historians and other experts from two countries should be established to study the developments and events of 1915 not only in the archives of Turkey and Armenia but also in the archives of all relevant third countries.

Key Words: Armenians, Ottoman Empire, Armenian Question, Forcible migrations

* Prof.Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, e-mail : kemal@ttk.org.tr.

Görüş

Akademik
Bakış

1

Cilt 3 Sayı 6
Yaz 2010

Politikannın Bir Aracı Olarak Ermeni Sorunu

Bugün pek çok kişi Ermeni sorununun politik bir sorun olduğunu düşünmektedir. Ermeni diasporasının 1915 olaylarını parlamentoların gündemine sokma yönündeki gayretleri de bu düşüncenin doğru olarak telakki edilmesine yol açmaktadır. Nitekim Ermeni tarihçiliğine göre de 1915 olayları Osmanlı hükümetinin politik bir manevra ile İstanbul'da Taşnak, Hınçak ve Ramgavar Partisinin önde gelen 235 politikacısını tutuklaması ile başlamıştır. Bu açıdan Ermeniler için 24 Nisan 1915 bir anlamda Ermenilerin İmparatorluk içinde siyasi varlığına en önemli darbenin vurulduğu gündür.¹ Türk tarih yazıcılığında ise Türk-Ermeni ihtilafı farklı bir açıdan ele alınmakta, 1915 olaylarına giden bu iddiaya karşı çıkılmakta ve meselenin kökeni 1878'de Ermeniler ve Müslümanlar arasındaki iç çatışmanın dönemin büyük güçleri tarafından uluslararası bir sorun haline getirildiği Berlin Kongresine kadar götürülmektedir. Her ne olursa olsun, Türk-Ermeni meselesinin tarih biliminin konusu olması gerektiği açıktır ve farklı bakış açıları tarihçiler tarafından ayrıntılı bir şekilde ele alınmalıdır.²

Bu bakış açısıyla, Türk Başbakanı 10 Nisan 2005'te Ermenistan Devlet Başkanı Robert Koçaryan'a resmî bir mektup göndererek şunları söylemiştir:

"Türk ve Ermeni halkları yalnızca dünyanın hassas bir bölgesinde ortak bir tarihi ve coğrafyayı paylaşmamaktadır, bu halklar aynı zamanda uzun bir zamandır bir arada yaşamışlardır. Yine de, ortak tarihimizin belirli bir döneminde gerçekleşen olaylarla ilgili farklı yorumlar yaptığımız bir sır değildir. Geçmişte uluslarımız için acılı hatıraların izlerini bırakan bu farklılıklar bugün iki ülke arasında dostça ilişkilerin gelişimini engellemeye devam etmektedir. Ülkelerimizin liderleri olarak temel görevimizin gelecek nesillere hoşgörü ve karşılıklı saygının hüküm süreceği barışçı ve dostça bir ortam bırakmak olduğuna inanıyorum. Bu bağlamda, 1915'teki gelişmeleri ve olayları yalnızca Türkiye'nin arşivlerinde değil, aynı zamanda ilgili tüm üçüncü ülkelerin arşivlerinde incelemek ve elde ettikleri bulguları uluslararası kamuoyuyla paylaşmak üzere iki ülkenin tarihçilerinden ve diğer uzmanlarından oluşan ortak bir grubun meydana getirilmesi için ülkenize çağrıda bulunuyoruz. Böyle bir girişimin tarihin tartışmalı bir dönemine ışık tutacağına, ayrıca ülkelerimiz arasındaki ilişkilerin normalleştirilmesine katkıda bulunma yolunda bir aşama oluşturacağına inanıyorum."³

¹ 24 Nisan tutuklamaları ve tutuklu sayısı etrafındaki tartışmalar son zamanlarda ortaya çıkan yeni arşiv belgeleri ışığında artık ortadan kalkmıştır. Bkz. Yusuf Sarınoy, "Decree of April 24, 1915 and Armenian Committee Members Arrested in İstanbul", *Ermeni Araştırmaları* 15/16 (2007), ss.69-82. Bkz. Aynı yazar, "What Happened on April 24, 1915? The Circular of April 24, 1915, and the Arrest of the Armenian Committee Members in İstanbul", *International Journal of Turkish Studies*, Vol: 14/1-2 (Fall, 2008), s. 75-102. Tutuklu listelerinin Ermeniler tarafından yapılan derlemesi için bkz. Grigoris Balakian, *La Golgotha Arménien: de Berlin à deir es-sor: mémoires, Le Cerde d'Écrits Caucasiens*, 2002. İngilizce tercümesi için bkz. Grigoris Balakian, *Armenian Golgotha*, trans. Peter Balakian and Aris Sevag, Alfred A. Knopf publ., New York, 2009.

² Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1877-1897*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1986.

³ Mektubun tam metni için bkz. Milliyet, 15 Nisan 2005.

Bunun, iki ulus arasında yıllardır güvensizlik ve düşmanlığa neden olan bir çatışmayı ele almak için cesur ve yapıcı bir öneri olduğu açıktır. Maalesef, Ermeni liderleri Osmanlının 1915-1923 yılları arasında devlet içerisindeki Ermenilere karşı muamelesinin “soykırım” olduğunu ve bu gerçekten şüphe duylamayacağını ileri sürerek söz konusu öneriyi reddetmişlerdir. Devlet Başkanı Koçaryan resmî olarak verdiği cevapta: “Bugün ve gelecek ele alınmadıkça, geçmiş ele alma öneriniz verimli olamaz” demiş, başka bir teklifte bulunarak iki ülke ilişkilerini engelleyen bu ve diğer problemlerle uğraşacak “hükümetler arası bir komisyon” oluşturmayı önermiştir. Benim görüşüme göre Koçaryan'ın mektubundaki en çarpıcı cümle şudur: “İkili ilişkileri geliştirme sorumluluğu hükümetlere aittir ve bunu tarihçilere devretme hakkına sahip değiliz.”⁴ Bu cümleyle Başkan Koçaryan Türkiye ve Ermenistan arasındaki sorunun tarihî değil, siyasî bir sorun olduğunu ima etmiştir. Ne yazık ki Ermenistan'da genel kanaat da bu yöndedir. Ermenistan'da önde gelen pek çok siyasî grup Başbakan Erdoğan'ın önerisini, uluslararası dikkati, “soykırımın” 90ncı yıldönümü anma faaliyetlerinden başka yöne çekmek için tasarlanmış bir plan olarak gördüklerini açıklamışlardır. Ermeni tarihçileri kendi tarihlerini yazmışlar ve kendi halkını bu tarihte anlatılan gerçeklerin değiştirilemeyecek kadar sağlam olduğuna inandırmışlardır.⁵ 2005 yılında Ermenistan'a yaptığım ziyarette maalesef Ermenistan halkının bu resmî görüşü paylaştığı ve 1915-1916 olaylarını “soykırım”dan başka bir terimle tanımlamaya hazır olmadıkları izlenimini edindim. Bu koşullar altında Ermenilerin kendi tezlerine bir dogma (sanal bir din) gibi inandıklarını söylemek abartma olmaz. Tesadüfen bir Türk'e rastladıklarında çok basmakalıp o bilinen soruyu soruyorlar: “Ermeni soykırımına inanıyor musunuz?” Ve genelde bir Ermeni için doğru yanıt olan “evet” yanıtını alamadıklarında o kişiyi derhal “inkârcı” diye nitelendiriyorlar.

1948 Tarihli BM Soykırım Sözleşmesinin Çarpıtılması

Kaynaklar Ermeni iddialarını hiçbir şüpheye mahal vermeden ispatlıyor mu? 1915-1916 olaylarıyla ilgili karşı yönde kabul edilebilir hiçbir şey yok mu? Ermeniler tezlerini neden sorgulamıyorlar? 1915-1916'da Osmanlı yönetiminin Ermenilere karşı muamelesi 1948 BM Sözleşmesinde tanımlanan soykırımla aynı mı? Ermeni tarih yazıcılığına göre, her şey son derece açık ve yaşanan olaylar “soykırım”dır. Gerçekten de öyle midir? Her şeyden evvel, tarihin bir dönemini ele alıyoruz. Bu nedenle her gün yeni belgeler gün ışığına çıktıkça dönemle ilgili bilgilerimizin değişmesi normaldir. 1915 ve sonrasında Ermeniler ve Müslümanlar arasında oluşan olayların oluşumu ile ilgili tartışmaya açık pek çok konu ve ayrıntı bulunmaktadır. Bu açıdan Osmanlı hükümetinin Ermenilere muamelesini BM'nin 1948 tarihli Soykırım Sözleşmesi çerçevesinde değerlendirmek yanlıştır. Bu ne yasal ne de akademik bir tutum olur. Uluslararası

⁴ Mektubun tam metni için bkz. Pan Armenian News, 26 Nisan 2005.

⁵ http://www.armenianow.com/news/10654/opposition_s_case_dashnak_leader.

Görüş

Akademik
Bakış

3

Cilt 3 Sayı 6
Yaz 2010

hukuk çerçevesinden baktığımızda, sözde Ermeni soykırımı söz konusu iddialar elbette ki uluslararası yetkili bir yargı kuruluşunun yasal kararlarına dayandırılmadığı için tartışılmaktadır. Bu önemli bir konudur ve göz ardı edilemez, zira *soykırımın* tanınması BM 1948 Sözleşmesi gereğince yetkili bir uluslararası (ya da yerel) yargı kuruluşunun vereceği yasal bir kararı gerektirmektedir.⁶ Bu gerçeğin Türkiye'ye yönelik suçlamaların yasa dışı olduğunu göstermeye yetecek olmasına rağmen, BM Sözleşmesi çerçevesinde 1915-1916 olaylarını anlatırken soykırım kelimesinin kullanılmasına şüphe düşüren başka sebepler de mevcuttur. İlk olarak 1948 tarihli BM Kararına göre soykırım "*ulusal, etnik, ırksal ya da dinî bir grubu tamamen ya da kısmen yok etme niyetiyle yapılan eylemler*" olarak anılmaktadır. 1915-1916 olaylarını da bu tanım ışığında değerlendirmek gerekir.

Tehcir: "Meşru Bir Güvenlik Tedbiri"

Yeni ortaya çıkan belgeler ışığında, 1,5 milyon Ermeninin çeşitli sebeplerden ötürü yok edildiğinin ileri sürüldüğü tehcir kanunu uygulamasını daha iyi anlıyoruz. Daha da önemlisi, arşiv belgeleri Osmanlı hükümetinin kendi Ermeni nüfusunu yok etme niyetinin olmadığını ve Ermeni zayıflığından dolayı sorumlu tutulamayacağını göstermektedir. Şimdiye kadar tehcirin uygulanmasıyla ilgili yapılan tüm çalışmalar, Osmanlıların Ermenileri tehcir ederek, Birinci Dünya Savaşına girmeden hemen önce, Erzurum, Zeyton ve Bitlis gibi merkezlerde ordu hattının gerisinde başlamış olan topyekûn bir isyanı önlemeye çalıştığını ortaya koymuştur.⁷

Osmanlı ordusu 1914 Ağustosunda seferberlik ilân ettiğinde, EDP'nin ve diğer Ermeni siyasî partilerinin pek çok üyesinin gizli komite toplantılarında karşılaştırıldığı üzere, firar ederek Ruslara katıldığı bilinmektedir. Mesela, Osmanlı Parlamentosunda Ermeni bir mebus, aynı zamanda Taşnak partisinin bir üyesi olan Karekin Pastermadjian, gönüllü Ermeni kuvvetlerine önderlik etmek için bu birliklerden birine katılmıştı.⁸ Rus tarihçilerine göre, savaşın en başında Rus ordusu içerisinde Osmanlı Ermeni'si 23 birlik vardı. Bu ise kabaca 11.500 askere karşılık geliyordu.⁹ Ayrıca sadece Kafkas bölgesinde Ruslar için

⁶ Soykırım Suçu ve mahkeme edilmesi ile ilgili Bkz. William A. Schabas, *Genocide in International Law, The Crime of Genocide*, Cambridge University Press, Cambridge, 2009, s.400 vd. <http://www.tbmm.gov.tr/komisyon/insanhaklari/pdf01/33w-36.pdf>.

⁷ Tehcir öncesi yaşanan olaylar ve tehcirin sebepleri için bkz. Kemal Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü*, TTK y. yay, Ankara, 2005, s. 7-33.

⁸ I. Dünya savaşında Ermenilerin rolü için bkz. Dr. G. Pasdermadjian, *Why Armenia Should be Free: Armenia's Role in the Present War*, Hairenik Publishing Company, 1918.

⁹ Ermeni gönüllü birliklerinin sayısı için bkz. Pasdermadjian, *Why Armenia Should be Free*, s. 19-21. Bazı Ermeni kaynaklarında gönüllü birlikler ve savaşa katkıları hakkında değerlendirme için bkz. Mehmet Perinçek, "Taşnak ve Sovyet Ermenistanı Kaynaklarında Taşnaksütyun Gerçeği", *Türk-Ermeni İlişkilerinin Gelişimi ve 1915 Olayları Uluslar arası Sempozyumu Bildirileri*, ed. Hale Şivgin, Gazi Üniversitesi, Ankara 2006, s. 501-502.

savaşan 40.000 silâhlı Ermeni gönüllü vardı.¹⁰ Aynı zamanda Türkiye'nin her yanına yayılmış Ermeni gönüllü birlikleri vardı. Osmanlı İmparatorluğu içerisindeki bu kaçakların ve/veya işbirlikçilerinin sayısı asla tam olarak bilinmeyecektir. Bogos Nubar Paşa Fransa Dışişleri Bakanlığına yazdığı mektuplarından birinde yaklaşık 200.000 Ermeni askeriyle Osmanlı İmparatorluğuna karşı İtilâf kuvvetlerinin tarafında savaştıklarını belirtmiştir. Bu rakamlar dikkate alındığında, Osmanlı Ermenilerinin, Osmanlı İmparatorluğunun işgal edilen topraklarında Rusların "beşinci kolu" haline geldiğini yazan Toynbee'nin ne kadar haklı olduğunu gösterir.¹¹ Bu "beşinci kol" denen kuvvet açıkçası Ağustos 1914 ve Mart 1916 tarihleri arasında 124.000 Müslüman'ın katledilmesinden sorumluydu.¹² Bu gerçek aynı zamanda Ermenileri ordu hatlarının gerisinden almanın gerekliliğini de açıklamaktadır. Arthur Tremain Chester, "The New York Times, Current History" adlı dergide dergisinde yayımlanan bir makalesinde tehcir kanununu Amerikan halkına açıklamak için şu satırları yazmıştır:

"Ordunun gerisindeki vilayetlerde büyük bir Ermeni nüfusu vardı ve Rusların Türkleri yenilgiye uğratmaları için mükemmel bir fırsat olduğunu hissedilen bu insanlar ordunun gerisinde ayaklanarak ve orduyu ikmal üssünden ayırarak bu şansını kesinleştirmeye karar verdiler. Buna paralel hayalî bir tablo oluşturmama izin verin. Meksika'nın savaştığımız güçlü bir rakip ülke olduğunu ve işgâlcî düşmanı engellemek için Meksika sınırına ordu gönderdiğimizi düşünün. Bir de yalnızca ordumuzdaki zencilerin düşmana teslim olduğunu değil, aynı zamanda yurt içinde kalanların da teşkilâtlanarak ana ikmâl yolumuzu kestiğini düşünün. Bir halk olarak bizim, özellikle de Güneylilerin zencilere ne yapmasını beklerdiniz? Örneğimizdeki zencilerin Ermenilerin Türklere karşı tutumuyla karşılaştırıldığında beyazlardan nefret etmek için on kat daha fazla sebebi bulunmaktadır."¹³

Ermenilerin Transferindeki Sınırlamalar

"Savaş bölgesi" terimi kullanıldığında, bazıları tehcir kanunu ve bu kanunun Ermenilere uygulanması konusunda tam bir fikre sahip olmayabilir, ancak "savaş bölgesi" ifadesi bazı sebeplerden ötürü önemlidir. İlk olarak, tehcir kanunu yalnızca ordu açısından stratejik önemi olan alanlarla sınırlıydı. İkinci olarak, bu kanun aynı zamanda Ermeni nüfusunun önemli bir kısmını tehcirin dışında bırakmıştır.¹⁴ Aslında dönemin Osmanlı hükümeti Ermeniler için pek çok muafiyet kategorileri tanımlamıştı. Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğünün yayınladığı belgelere göre, aşağıdaki gruplar nakledilmeyecekti:

¹⁰ Bkz. Ek Belge No: 1.

¹¹ Arnold J. Toynbee, *Acquaintances*, Oxford University Press, New York, 1967, s. 242.

¹² Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri 1914-1919, Cilt 1, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul,

¹³ Arthur Tremain Chester, "Angora and The Turks", *New York Times, Current History*, February 1923, s.758-764.

¹⁴ Muaflar için bkz. Çiçek, a.g.e., 76-87.

- Protestan ve Katolik Ermeniler,

(Başlangıçta tehcirden tamamen muaf tutulmuşlardı ancak zaman içerisinde değişen koşullardan dolayı bazı Katolik ve Protestan gruplarının uzağa gönderilmesi gerekiyordu. Yine de, bu gruplar arasında büyük nakiller olmadı.)

- İstanbul, Edirne, Aydın, Bursa, İzmir, Antalya, Kütahya, Kastamonu ve pek çok diğer batı şehirlerinde yaşayan Ermeniler,
- Ermeni askerleri ve aileleri,
- Osmanlı ordusunun sıhhiye kadrolarındaki subaylar ve diğer çalışanlar ve aileleri
- Osmanlı Bankasının İstanbul'daki ve vilayetlerdeki şubelerinde çalışan görevliler,
- Tekel (Reji) ve Duyun-u Umumiye'de çalışanlar,
- Yabancı konsolosluk çalışanları,
- Postane çalışanları,
- Ermeni ve misyoner okullarındaki öğretmenler ve aileleri,
- Hastalar, körler ve diğer özürllüler, vd.

Aslında Amerikan diplomatları ve misyonerlerinin raporları muaf tutulan Ermenilerin sayısının 300.000 – 350.000 arasında vermektedir.¹⁵ Dolayısıyla burada şu kritik sorunun sorulması gerekir: Osmanlı hükümetinin niyeti Ermeni halkını sırf dinî, etnik ya da ulusal kimliklerinden dolayı kısmen ya da tamamen yok etmek olsaydı, bu kadar çok Ermeni'yi neden tehcirden muaf tutmuştu? İstanbul'daki Ermeni nüfusu neden tehcirin dışında tutulmuştur? Bu sorulara cevap vermeden, Osmanlı İmparatorluğunu, Ermenileri etnik ya da dinî kimliklerinden dolayı tehcir etmekle suçlayamayız.

Sözde “Ölüm Yürüyüşü” Efsanesi

Ermeni tarihçiler İttihat ve Terakkinin merkezi kadrolarının bir imhâ programı başlattığını, bu amaçla da Anadolu'daki Ermeni nüfusunu “ölüm yürüyüşü” için Mezopotamya çöllerine gönderdiğini iddia etmektedir.¹⁶ Yolculuk için verilen sürenin çok kısa olduğu, gerekli hazırlıklar yapılmadan kitlelerin nakledildiği ve yetkililerin konvoyları bekleyen tehlikelerin farkında olduğunu iddia etmektedirler. Yine de, Türk ve Amerikan arşivlerindeki belgeler bu iddiaların yalan olduğunu ortaya koymaktadır. Her şeyden evvel, bazı şehirlerde 24 saat ile 48 saat arasında değişen sınırlı bir sürede tehcir edilen Ermeniler vardı. Fakat arşiv belgelerine göre, iki gün içerisinde nakledilenler köylüler değil, Ermeni komite üyeleri idi. Hepsisi de erkekti. Güvenlik sebeplerinden ötürü tutuklanarak derhal farklı şehirlerdeki hapishanelere gönderildiler. Bununla birlikte, di-

¹⁵ Bu konudaki misyoner kaynaklarının değerlendirmesi için bkz. Hikmet Özdemir ve diğerleri, *Ermeniler Sürgün ve Göç*, TTK y., 3. Basım, Ankara, 2005, s. 94-95. Krş, Çiçek, *a.g.e.*, s. 86.

¹⁶ “Death March” genelde Holokost tarihi yazımında başvurulan etkileyici bir deyim olup, Ermeni yazarlar da 1915 tehciri için bu ibareyi kullanmaya başlamışlardır. N. O. Oganessian, *The Armenian Genocide: Armenocide*. Armenia: Institute of Oriental Studies, Yerevan, 2002; J. Slater, J., *Death March*. London: Horowitz Publishers, 1966.

ğer yerlerde insanlara hazırlık yapmaları için en az iki hafta verildiği inkâr edilemez. Pek çok şehirde ilk konvoylar Temmuz'un ilk haftası içinde yola çıktılar. Bu ise kanunun Resmi Gazetede yayımlanmasından kabaca 35 gün sonrasına denk geliyordu. Bu nedenle, Ermenilerin bir yolculuğa apar topar gönderildikleri, hazırlanmak için yeterli zamanlarının olmadığı ve yolculuk sırasında çok sayıda zayıat verdikleri doğru değildir.¹⁷

Üstelik tehcir sürecini dışarıdan gözlemleyenler Osmanlı hükûmetinin tehcirin güvenli bir şekilde gerçekleştirilmesi için talimatlar yayımladığını belirtmişlerdir. Sevk edilecek insanlara yiyecek sağlanması, onları gidecekleri yere ulaştıracak ulaşım vasıtaları (tren ulaşımı dâhil) bulunması, nerelere yerleştirileceklerinin belirlenmesi, onlara yiyecek temin etmek ve geçimlerini sağlamak için gerekli paranın tedarik edilmesi ve buğday yetiştirebilmeleri için kendilerine tohum ve verimli toprak sağlanması için gerekli emirler verilmişti. Konya'daki Amerikan Hastanesi'nde doktor olan Dr. W. M. Post, 3 Eylül 1915'te ABD Büyükelçisine gönderdiği bir raporda, hükûmetin "Ermeni yetiştiklerine günde 1 kuruş, çocuklara da 20 para verdiğini" belirtmiştir. Ermeni ve Süryanilere Yardım Komitesi, Kızılhaç ve diğer yardım örgütlerinin Ermenilere Suriye'ye vardıklarında mülteciler için kurulmuş kamplarda ve yerleştikleri yerlerde yaşamlarını devam ettirmeleri için yardım etmelerine izin verilmişti. Bütün Ermenilerin kamplara yerleştirilmediğini, pek çoğunun Şam, Halep, Ma'an, Resulayn (Ceylanpınar), Rakka ve Deyr-i Zor'daki evlere yerleştirildiğini söylemek gerekir. Yetimler devletin ve misyonerlerin kurduğu yetimhanelere gönderildi. Bunlardan bazıları da ailelerin himayesine verilerek masrafları devlet tarafından karşılandı.

(Fotoğraf-1: Deyr-i Zor Köprüsü)

Son olarak; bu insanlar iddia edildiği gibi Mezopotamya'nın çölleri-ne sürülmemişlerdir. Tuğamiral Colby M. Chester, Eylül 1922'de *The New York Times*'in çıkardığı aylık *Current History* dergisine şöyle yazmıştır:¹⁸

"...Ermeniler, yaşamaya elverişsiz ve gelişme imkânlarının olmadığı dağlık bölgelerden Suriye'nin en güzel ve verimli bölgesine gönderildiler. Dağları aşarak gelenler Mezopotamya'ya yönlendirildiler. Burada iklim New Yorklu milyonerlerin her yıl sağlık ve tatil için seyahat ettikleri Florida ve Kaliforniya'daki kadar yumuşaktır. Tüm sevk ve iskân uygulaması çok büyük para ve çabaya mal oldu. Dışarıda hakim olan genel düşünce Ermenilerin hepsinin, veya en azından pek çoğunun, öldürüldüğü yönündeydi... Bu sürede topyekûn katledilmeyen ve hali vakti yerinde olan mülteciler (isteyenler) geri döndüler. Önce Ermenilerin yerleştirildiği, sonra ise tahliye edilen kasabaların

¹⁷ Şehirlere göre tehcir tarihleri için bkz. Kemal Çiçek, "Amerikan Kaynaklarında Tehcir", *Türk-Ermeni İlişkilerinde Yeni Yaklaşımlar-Uluslar arası Sempozyum*, ed., Şafak Ural, Feridun Emecen, Mustafa Aydın, İstanbul üniversitesi yayınları, İstanbul, 2008, s. 323-344.

¹⁸ Rear Admiral Colby M. Chester, "Turkey Reinterpreted", *New York Times, Current History*, Vol. XVII 6 (Eylül, 1922), 939-949. Bkz. Ek Belge 2.

Gazi

Akademik
Bakış

7

Cilt 3 Sayı 6
Yaz 2010

birine giden bir İngiliz savaş mahkûmu, bu kasabanın şaşkıncu şekilde yaşayan hayaletlerle dolu olduğunu söyledi.”

“Yaşayan Hayaletler” Veya Üzerinde Oynanmış Rakamlar

Chester gözlemlerinde haklıydı. Maalesef savaş zamanında İngiliz ve Amerikan propagandaları tüm Osmanlı Ermeni nüfusunun öldüğünü açıklamıştı ve batıdaki insanların dindaşlarının acıklı hikâyelerine ve çetin bir savaş verdiklerine inanmaları sağlanmıştı. Bundan daha çarpıcı olan ise, savaş zamanında yapılan bu propagandanın hâlen itibar görmesi ve tehcir sırasındaki Ermeni zayıfatının 1.5 milyon olduğunun iddia edilmesidir. Tüm bunların aksine, bu abartılmış rakamları çürüten nitelikte batılı kaynaklar da bulunmaktadır. Ermenilerin tehcir yolculuğunun başlangıç noktası olan bazı şehirlerde ve yeni gittikleri bazı yerlerde Amerikan konsoloslukları veya büyükelçilikleri vardı. Bunlar kentten ayrılan ve kente yeni gelen insanların sayısını düzenli olarak rapor ediyorlardı. Örneğin, Halep'teki ABD Konsolosu Jesse J. Jackson şehre trenle veya yaya olarak gelen insanların sayısını her gün elçiliğe rapor ediyordu.¹⁹ Dolayısıyla, bu belgeler tarihçiler için son derece kıymetlidir. Mesela 8 Şubat 1916 tarihli raporunda, Halep'teki kamplara gelen Ermenilerin toplam sayısını şöyle belirtir:²⁰ “...bu çevredeki, yani burayla [Halep] Şam arasındaki ve civar bölgelerdeki ve Fırat Nehri'nin aşağısından Deyr-i Zor'a kadar olan bölgedeki Ermeni göçmenlerle ilgili güvenilir kaynaklar yaklaşık 500.000 kişinin olduğunu göstermektedir.”

Bu rakamları Bogos Nubar Paşa'nın rakamlarıyla yan yana koyduğumuzda anlamlı bir tablo ortaya çıkmaktadır. Bogos Nubar Paşa 1919'da Paris Barış Konferansında “*tehcir edilenlerin sayısının 600-700.000 arasında olduğunu*” söylemiştir. Bogos Nubar Paşa ayrıca, Rusya'nın Birinci Dünya Savaşından çekilmesinin ardından 250.000 Osmanlı Ermeni'sinin gönüllü olarak Rusya'ya gittiğini, 40.000 kadarının da İran'a doğru yola çıktığını yazmıştır.²¹

Türkiye'den Kafkasya'ya göç eden Ermeni mültecilerin sayısının 350.000 kadar olduğunu bildiren Near East Relief (Yakın Doğu Yardım Komitesi) gibi kaynaklar bulunmaktadır. Bu rakam, ülke içinde yapılan sevkiyat sayısı ile toplandığında Talat Paşa'ya sunulan sevk olunan Ermeni sayısı ile paralellik olduğunu göstermektedir. Bilindiği gibi Murat Bardakçı tarafından yayınlanan belgelerden birisinde sevk edilen Ermeni sayısı 924.158 olarak görülmektedir.²² Sevk olunan Ermenilerin kayıp olarak sayılmasının yanlışlığını ise İstanbul'daki İngiliz Konsolosluğunun ve Near East Relief temsilcilerinin 1. Dünya Savaşı son-

¹⁹ Kemal Çiçek, “Halep Amerikan Konsolosu J. B. Jackson ve Ermeni Tehcirindeki Yeri”, Tarihi Gerçekler ve Bilimin Işığında Ermeni Sorunu, ed. Bülent Bakar, Necdet Öztürk ve Süleyman Beyoğlu, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2007, s.204-223.

²⁰ NARA 867.48/271. Bkz. Ek Belge 3.

²¹ Ek Belge 4.

²² Murat Bardakçı, Talat Paşa'nın Evrak-ı Metrûkesi, Everest, İstanbul, 2008, s. 77.

rasındaki nüfus durumuyla ilgili hazırladıkları istatistikler ortaya koymaktadır.

Bu istatistiklerden birisinde, Osmanlı İmparatorluğundan ayrılan Ermeni mültecilerin sayısının 817.873 kişi olduğu görülmektedir. Ayrıca bu belgede, bu sayının Türkiye'de yaşayan 281.000 ve Müslüman olan 95.000 Ermeni'yi kapsamadığı belirtilmektedir.²³ Öyleyse, tehcirin ilk zamanlarında 1.000.000 kişinin öldüğü nasıl söylenebilir? Öyle görünüyor ki “gerçek” haline dönüşen rakamlar kaynaktan kaynağa göre değişmektedir. Bu durum açıkça rakamların çarpıtıldığını ve Ermeni kurbanların sayısının abartıldığını göstermektedir. Ölüm oranını yükseltme yöntemi maalesef nüfus rakamlarını da şişirmekten geçmektedir. Pek çok bağımsız araştırmacı, 1914'ten önce Osmanlı İmparatorluğundaki Ermeni nüfusun 1.400.000 ile 1.700.000 arasında olduğunu tahmin etmektedir. Dr. Johannes Lepsius gibi Ermeni yanlısı birisi bile Ermeni Patrikhanesinin öne sürdüğü 2.1 milyon rakamını kabul etmemektedir. Lepsius Ermeni nüfusun 1.845.450 civarında olduğunu hesaplamıştır. Bu rakama, Osmanlı resmî rakamları ile Patrikhanenin rakamlarının ortalaması alınarak ulaşıldığı açıktır. Osmanlı Ermeni nüfusunun 2.1 milyon olduğunu gösteren tek bir belge bile yoktur.²⁴

Bu aşamada, iddia edilen 1.000.000 rakamının (daha sonra 1.5 milyon olmuştur) nereden ortaya çıktığı araştırılmalıdır. Ne ilginçtir ki, bu mantıksız rakam ABD'nin Harput konsolosu Leslie Davis'in bir raporundan alınmaktadır. Davis 24 Temmuz 1915'teki raporunda şunları yazmıştır: “*Ne kadar Ermeninin öldürüldüğünü söylemek pek mümkün değildir, fakat bu rakamın bir milyondan fazla olduğu tahmin edilmektedir*” (NARA 867.4016/269). Bu raporun, tehcir kanununun Resmî Gazetede yayımlanmasından yalnızca 54 gün sonra yazıldığına dikkat edilmelidir. Kısacası bu rakam, tıpkı Halep konsolosu Jackson'ın 19 Ağustos 1915'teki raporundaki rakam gibi sadece tahminîdir. Jackson şöyle yazmıştır: “*Meseleye yakından ilgilenen kişiler, 15 Ağustos'a kadar hayatını kaybeden Ermenilerin sayısının 500.000'den fazla olduğunu düşünmektedirler.*”²⁵ Sonuç olarak, bu rakamlar gerçeğin peşinde olan tarihçiler için bir anlam ifade etmemekte, sadece Ermeni tarihçilerin gerçek olarak gördükleri şeyin tartışılabilir olduğunu ortaya koymaktadır.

Devletin Sorumluluğu: Nereye Kadar?

1915 ve 1916 olaylarını 1948 tarihli BM Soykırım Sözleşmesi ışığında değerlendirirken gözden kaçırılmaması gereken bir diğer önemli nokta da soykırım niyeti olup olmadığı konusudur. BM Sözleşmesi bir durumun soykırım olarak nitelendirilebilmesi için bir grubu yok etmeye yönelik belirgin bir niyetin olmasını şart koşmaktadır. Ulusal, etnik, dinî ve ırksal kimliğinden ötürü bir gruba karşı nefret durumunun söz konusu olması gerekmektedir. İttihat ve Terakki Cemi-

²³ Ek Belge 5.

²⁴ Nüfus rakamları ve etrafındaki tartışmalar için bkz. Hikmet Özdemir ve diğ., *Ermeniler Sürgün ve Göç*, Türk Tarihi Kurumu Yayınları, Ankara, 2004, s. 5-50.

²⁵ NARA 867.4016/148.

Göç

Akademik
Bakış

9

Cilt 3 Sayı 6
Yaz 2010

yetinin herhangi bir kademesinde Ermenilere karşı bir önyargı olduğu yönünde kanıt yoktur. Ayrıca, hiç kimse Ermenileri yok etmeye yönelik bir planın varlığını kanıtlayamamıştır. Tam tersine, İttihat ve Terakki Cemiyeti önemli ve hatıta stratejik konumlarda Ermenileri istihdam etmeye devam etmiştir. 24 Temmuz 1917 tarihli bir memoranduma göre, Osmanlı bürokrasisindeki stratejik görevlerde 522 Ermeni bulunuyordu. Bu da, orduya sadık kalan, Taşnak ve Hınçak örgütleriyle herhangi bir bağlantısı bulunmayan veya Osmanlı hükûmetine bağlılıklarını sürdüren Ermenilerin 1917'de bile ordunun ve bürokrasinin çeşitli kademelerinde hâlen görevlerini sürdürdüklerini göstermektedir. Bu durum etnik bir grup olarak Ermenilere karşı herhangi bir nefret duygusunun olmadığına açık bir göstergesidir. Daha da önemlisi, İttihat ve Terakki cemiyeti tehcir edilen Ermenilere eşkıyalar, çeteler ve yetkililerce yolda yapılan kötü muamelelere şiddetle tepki göstermiştir.

Kısa süre önce Osmanlı Arşivleri Genel Müdürlüğünün yayımladığı belgeler, devletin tehcir konvoylarının güvenliği için her türlü imkânını seferber ettiğini göstermektedir. Her bir konvoyun başına jandarmalar görevlendirilmişti. Kullanılacak yollar mümkün olduğunca önceden belirlenmiş ve güvenlikleri sağlanmıştı. Yol boyunca konvoyların karşılaşacakları yasa dışı olaylardan askerî ve idarî yetkililerin sorumlu tutulacağı ilân edilmişti. Bununla birlikte alınan önlemlere rağmen, maalesef Doğu Anadolu çevresinde zaman zaman korkulan durumlar ortaya çıktı, çünkü o bölgede demiryolu bulunmuyordu ve insanları kağnılarla veya yaya taşımaktan başka çare yoktu.²⁶ Bu çok önemli bir noktadır, çünkü devlet o dönemde kanunî sorumluluklarını yerine getiriyor ve Ermenilere yapılan kötü muameleler bu amaç için kurulmuş olağanüstü askerî mahkemeler tarafından şiddetle cezalandırılıyordu. Belgelere göre, 1915 ve 1916'da 1.673 kişi Ermenilere karşı suç işledikleri için tutuklanmış ve Osmanlı askerî mahkemeleri tarafından yargılanmıştır. Bunlardan 67'si idam edilmiş, 524'ü de çeşitli suçlardan dolayı hapse atılmıştır. Ayrıca 68 kişi ağır işlerde çalışmaya mahkûm edilmiştir. Bu yargılamalar ve verilen cezalar Osmanlı devletinin Ermenileri gidecekleri yere varana kadar koruma isteğinin bir kanıtı olarak görülmelidir.²⁷

Genel olarak, devlet pek çok saldırıyı gerçekleşmeden önce önlemede başarılıydı. Bu güvenlik tedbirleri nedeniyle, eşkıyalar tarafından saldırıya uğrayan Ermenilerin sayısı abartıldığı kadar yüksek olmadı. Bununla birlikte, pek çok Ermeni'nin tehcir sürecinin zorluğuna dayanamadığı ve hayatlarını kaybettikleri doğrudur. Ermenilerin taşınmasında karşılaşılan zorluklar, tehcir edilenlerin verdiği kayıplarda önemli bir faktördür. Mersin'deki Amerikan Konsolosu Edward Nathan, 27 Eylül 1915 tarihinde kaleme aldığı raporunda, "uygun taşıma

²⁶ *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskanı*, BOA. y., Ankara 2007.

²⁷ Yusuf Sarıncay, "İstanbul'da Ermeni Faaliyetleri ve Alınan Tedbirler 1914-1918", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, S:67-68-69, C:XXIII, Mart-Temmuz-Kasım 2007. Bkz. Belge 6.

koşullarının olmayışının bu kötü durumun ortaya çıkmasında en önemli faktör" olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca, bulaşıcı hastalıkların yayılması tehcir edilen Ermenilerin içinde buldukları koşulları daha da kötüleştirmiştir. Ancak, bu zorluklar ve sorunlar sadece tehcir edilen Ermenilere özgü değildir. Hem Türk askerleri, hem de Müslüman mülteciler benzer bir kaderle karşı karşıya kalmıştır. Amerikalı bir askerî tarihçi olan Edward J. Erickson tarafından yapılan gözlemler sorunun bu yönüne ışık tutmuştur:

"Türkler Ermenilere nazik davranmak istemişlerdir; sadece bu kadar büyük bir nüfus transferi gerçekleştirmek için gerekli ulaşım ve lojistik araçlarına sahip değildiler. İlk öncelikli olan askerî taşımacılık bu noktaya bir örnektir; birinci sınıf piyade birlikleri imparatorluğun bir başından öteki başına yolculuk ederken mevcutlarının dörtte birini hastalıklara, yetersiz yiyecek istihkakına ve elverişsiz sağlık koşullarına kurban vermiştir. Bu, iyi donanımlı, sağlıklı gençlerden oluşan ve askerlerin durumuyla yakından ilgilenen komutanlar tarafından yönetilen alay ve tümenlerin de sıkça karşılaştığı bir durumdu."

Sonuç

Görüldüğü üzere, tarihçiler arasında tartışılması gereken pek çok husus vardır. Bu yüzden Türkiye, ilgili tarafları 1915 ve 1916 olaylarının incelenmesi için tarihî bir komisyon oluşturmaya resmî olarak davet etmiştir. Aslında Osmanlı Devleti 1919 yılında Hollanda, İspanya ve İsveç'e benzer bir teklif yapmıştır. Fakat o zaman hiçbirisi olumlu bir cevap vermemiştir. Şimdi, uzlaşma için ikinci bir şans olabilir ve Ermenistan'ı masaya oturtmak için baskı yapmak barış ve diyaloga zemin hazırlayabilir. Maalesef, Ermenistan'ın konumu bu noktada uzlaşmacı olmaktan uzaktır. Sözde 3-T politikası olarak adlandırılan "*Tanıma*", "*Tazminat*" ve "*Toprak*" amaçlarına ulaşma düşüncesinde olan Ermenistan, 1915-1916 olayları hususunda diyalog kurmayı reddetmektedir. Üstelik Ermeni Diasporası, 1973-1984 yılları arasında dünyanın çeşitli yerlerinde toplam 110 terörist saldırıda 42 Türk diplomatını ve vatandaşını öldüren ASALA gibi terörist grupları kurmuştur. Aynı gruplar, Ermeni iddialarına karşı herhangi bir şey yazma cesareti gösteren akademisyenlere baskı yapmaya devam etmektedirler. Örneğin, Ortadoğu tarihi konusunda seçkin bir akademisyen olan Bernard Lewis konuyla ilgili yaptığı araştırmalarının sonuçlarını bilimsel bakış açısıyla doğru bir yöntemle kaleme aldığı için, kendisi hakkında Ermeniler dava açmış ve Prof. Stanford J. Shaw'ın evi Ermeni teröristler tarafından bombalanmıştır.

Ermenilerin tüm bu yaptıklarına rağmen, Türkiye ve Ermenistan'ın bir gün masaya oturması ve 1915-1916 olaylarını yeniden değerlendirmesi umulmaktadır. Tabi ki bu sürecin gerçekleştirilmesi Ermenistan'a ve Ermenistan'ın Türkiye üzerindeki tarihsel iddialarından vazgeçmesi ve komşularıyla barışçıl ilişkiler kurmasına bağlıdır.

Görüş

Akademik
Bakış

11

Cilt 3 Sayı 6
Yaz 2010

Türkiye ile Ermenistan arasında var olan sorunların halledilmesi ve diplomatik açıdan ilişkilerin normalleşme süreci için 2009 Ekim ayında imzalanan protokoller ümit verici olmuştur. Nitekim bu protokollerde “iki ülke arasındaki mevcut sınırın” karşılıklı olarak tanındığı teyit edilmekle Kars Antlaşmasının Ermenistan tarafından onanmasının yolu açılmaktaydı. Yine protokol metinlerinde Ermenistan’ın soykırım iddialarından vazgeçeceği kaydı yoktu ama açıkça tarafların “iyi komşuluk ilişkileri ile bağdaşmayacak” bir siyaset izlemeyeceği sözü veriliyordu. Karabağ ve çevresinin işgaline dair açık bir ifade de yoktu ancak taraflar “diğer ülkelerin” “toprak bütünlüğü ve sınırlarının dokunulmazlığı” ilkelerine saygılı olacaklarını teyit ediyorlardı. Ayrıca Türkiye ve Ermenistan “tüm bölgede barışın, güvenliğin ve istikrarın kuvvetlenmesine katkıda bulunacağını” taahhüt etmekle Azerbaycan gibi ülkelerle sorunların çözülmesine yeşil ışık yakıyorlardı. Ne yazık ki Ermenistan Anayasa mahkemesi protokolleri şerh koyarak onaylamıştır. Böylece protokollerin imzalanmasıyla başlayan süreç durmuş, ilişkilerde normalleşme belirsiz bir tarihe ertelenmiştir.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, cilt 1-11, Genelkurmay Yayını, Ankara, 2005.

OHANDJANIAN Artem, 1915 Irrefutable Evidence: The Austrian Documents on the Armenian Genocide, Erivan, 2004.

ERICKSON, Edward J., Ordered to Die: A History of the Ottoman Army in the First World War, Greenwood Pres, Westport, Conn., 2001.

URAS Esat, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, 2. Baskı, İstanbul, 1987.

LEWY Guenter, The Armenian Massacres in Ottoman Turkey, A Disputed Genocide, The University of Utah Press, Salt Lake City, 2005.

SELVİ Haluk, Birinci Dünya Savaşı’ndan Lozan’a Ermeni Meselesi, Sakarya Üniversitesi yay. Sakarya, 2007.

DİLAN Hasan, Fransız Diplomatik Belgelerinde Ermeni Olayları-Les evenements Armeniens dans Les documents diplomatiques Français, 1914-1918, Ankara, TTK yayını, 2005. cilt 1-VI.

ÖZDEMİR Hikmet ve diğerleri., Ermeniler Sürgün ve Göç, [Armenians: Exile and Migration, Turkish Historical Society Publications], TTK yayını, Ankara, 2004.

ÖZDEMİR Hikmet, Salgın Hastalıklardan Ölümler: 1914-1918, Ankara, TTK, 2005.

ÖZDEMİR Hikmet (ed.) Türk-Ermeni İhtilafı: Belgeler, TBMM yayını, Ankara, 2007.

Johannes Lepsius, Der Todesgang des Armenischen Volkes, Potsdam 1919.

MC CARTHY Justin, The Ottoman Peoples and the End of Empire, London, 2001.

GÜRÜN Kamuran, Ermeni Dosyası, TTK yayını, Ankara, 1983.

ÇİÇEK Kemal, Ermenilerin Zorunlu Göçü: 1915-1917, [Forced Migration of Armenians], TTK, yayını, Ankara, 2004.

Görsel

Akademik
Bakış

12

Cilt 3 Sayı 6
Yaz 2010

ÇİÇEK Kemal, "Ermenistan Penceresinden Türkiye ile Uzlaşma Şartları", *Türk-Ermeni İlişkilerinin Gelişimi ve 1915 Olayları Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, (ed. Hale Şıvgın), Ankara, 2006, ss. 357-362.

BARDAKÇI Murat, Talât Paşa'nın Evrak-ı Metrûkesi, Everest, İstanbul, 2008

Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskanı, [Relocation and Resettlement of Armenians in the Ottoman Documents], Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 2007.

CHESTER R. Colby M., "Turkey Reinterpreted", *The New York Times, Current History*, vol. XVI., No: 6, September 1922, ss. 939-949. Eylül 1922.

ZEIDNER F. Robert, The Tricolor Over the Taurus 1918-1922, Turkish Historical Society, Ankara, 2005.

SONYEL R. Salahi, The Great War and the Tragedy of Anatolia, Turks and Armenians in the Maelstrom of Major Powers, Turkish Historical Society, Ankara, 2000.

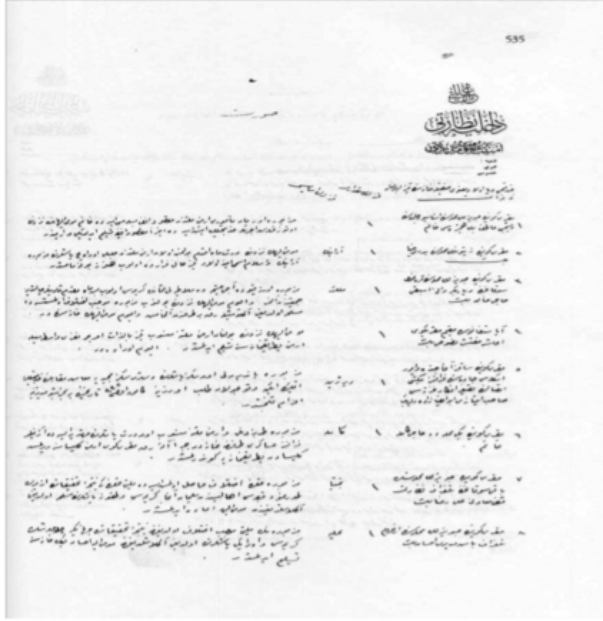
SONYEL R Salahi, The Turco-Armenian Imbroglıo (Türk-Ermeni Anlaşmazlığı), Londra, 2005.

HALAÇOĞLU Yusuf, Sürgünden Soykırıma Ermeni iddiaları, [From Exile to Genocide: A Turk examines the Armenian claims against his country], Babıali Kültür yay. İstanbul, 2006.

HALAÇOĞLU Yusuf, Ermeni Tehciri ve Gerçekler: 1914-1918, Ankara, TTK yay. Ankara, 2002.

SARINAY Yusuf, "Ermeni Tehciri ve Yargılamalar 1915-1916" [Armenian Relocation and The Trials], *Türk-Ermeni İlişkilerinin Gelişimi ve 1915 Olayları Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, (ed. Hale Şıvgın), Ankara, 2006, ss. 257-265.

SARINAY Yusuf, "Decree of April 24, 1915 and Armenian Committee Members Arrested in İstanbul", *Ermeni Araştırmaları* 15/16 (2007), ss.69-82.

Belge 6: Askerî Mahkemelerce yargılanan Müslümanların listesi.

Fotoğraf 1

Gözi

Akademik Bakış

14

Cilt 3 Sayı 6
Yaz 2010